

Д.П. Мельничук, к.е.н., доц., докторант
Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАНУ, м. Київ

ПОСТРАДЯНСЬКА ПРАКТИКА МОДЕРНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА ТА ЇЇ НАСЛІДКИ ДЛЯ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ НАЦІОНАЛЬНИМ ЛЮДСЬКИМ КАПІТАЛОМ

Проаналізовано перші кроки модернізації суспільства у період пострадянського розвитку, з'ясовано сутність та наслідки ліберального курсу економічних реформ для системи формування та використання національного людського капіталу, охарактеризовано причини, які сповільнили розвиток сфери соціально-трудова відносин у незалежній Україні.

Ключові слова: людський капітал, економіка, модернізація суспільства, лібералізація, соціально-трудова відносини.

Постановка проблеми. Дана стаття є продовженням циклу публікацій, присвячених проблематиці відтворення умов, необхідних для застосування знань та інших продуктивних спроможностей людини як капіталу [1–4]. Так, у попередніх роботах автора було аргументовано, що для свого зародження та продуктивного функціонування будь-який капітал вимагає наявності певних специфічних умов. У випадку торгового капіталу ці умови забезпечувалися розвитком держав з міцною королівською владою та принципово новими інтересами дворянства, доходи якого були пов'язані з торговельно-підприємницькою діяльністю. У випадку промислового капіталу вирішальну роль відіграв розвиток фабричного виробництва, який зробив нерентабельною працю дрібних товаровиробників та призвів до формування ринку, де обертався товар “робоча сила”. Виникненню ж людського капіталу сприяли такі обставини, як винахід та впровадження у широку виробничу практику автоматизованих, електронних, інформаційних та біомеханічних технологій, що значно підвищило вимоги до кваліфікації працюючих, суттєво подовжило терміни їх навчання, поставило перед суспільством та окремими домогосподарствами питання про професійну підготовку з позицій капіталовкладень в освіту, які повинні окупатися та приносити дохід власнику високоспеціалізованих професійних знань.

Також було теоретично обґрунтовано, що нині далеко не кожне суспільство досягло того рівня розвитку, на якому знання та інші продуктивні здібності людини набувають можливостей функціонувати у формі капіталу. В одних випадках це обумовлюється нерозвиненістю самих знань, що робить їх носіїв другорядними фігурами у діалозі між найманою працею та капіталом, а в інших – пояснюється примітивністю переважної більшості виробничих технологій, внаслідок чого прогресивні знання не знаходять застосування на території тієї чи іншої країни, не приносять доходу, а тому їм не можуть розцінюватися з позицій капіталу. Відповідно, саме у модернізації усіх сфер суспільних взаємовідносин автор вбачає запоруку створення економічно-інституційного середовища, необхідного для застосування знань та інших продуктивних спроможностей людини як капіталу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Пріоритетам та механізмам модернізації суспільства присвячені наукові дослідження М.Вебера, О.Конта, Т.Парсонса, Г.Спенсера, Е.Дюркгейма, В.Парето, А.Тойнбі, Ф.Тьонніса, О.Шпенглера, Д.Лернера, Н.Смелзера, Д.Аптера. Проте ця – досить таки популярна на Заході проблематика – довгий час залишалася недооціненою та нерозвинутою у вітчизняній економічній науці. Тому позитивним необхідно вважати суттєве зростання уваги до технологій осучаснення суспільства, яке відбулося завдяки науковим роботам відомих українських вчених, академіків НАНУ Е.М. Лібанової та В.М. Гейця. Серед іншого, праці цих дослідників та очолюваних ними наукових колективів заклали фундамент сучасного розуміння впливу модернізаційних перетворень на характер еволюції системи соціально-трудова відносин. Разом з тим, недостатньо вивченою залишається проблема взаємозв'язку напрямів та принципів осучаснення суспільства зі сферою формування та продуктивного використання людського капіталу.

Метою дослідження є аналіз факторів та обставин, які унеможливили свого часу створення умов, необхідних для формування та продуктивного використання людського капіталу як запоруки стрімкого економічного та соціального розвитку незалежної України.

Викладення основного матеріалу дослідження. Загальна теорія модернізації має давню історію. Але саме руйнація СРСР сприяла її сутнісній модифікації та формуванню сучасного образу. Ця подія спростувала ідеологеми вже іншої теорії – теорії конвергенції, яка обґрунтовувала природність та неминучість поступового споріднення країн “першого” та “другого” світів. Не є таємницею, що на той час країни колишнього соціалістичного табору опинилися у вкрай складній ситуації, чим держави-лідери просто не могли не скористатися, простягнувши “руку допомоги” у вигляді відреставрованої та сутнісно модифікованої теорії модернізації, в основу якої було покладено ідею економічного лібералізму.

Апологети прозахідного модернізму не забарилися розробити свої рекомендації, реалізація яких була негайно підтримана провідними фінансовими інститутами капіталістичного світу. Останні через різноманітні фонди спонсорували діяльність запрошуваних аналітиків та консультантів, які опікувалися

ринковими перетвореннями та наближенням колишніх радянських держав до стандартів цивілізованого світу. Вони ратували за долю країн, деякі з яких, володіючи надрозвиненими знаннями та ядерним потенціалом, донедавна були головними геополітичними конкурентами США та економічно благополучних країн Європи. Дивно, чи не так?! Втім, ще більше дивує той факт, що політичні кола та широкі верстви населення країн колишнього СРСР беззастережно прийняли таку “допомогу”. Зокрема, розплатою за некритичне поглинання ідей оновленої теорії модернізації стало те, що Україна опинилася на периферії світового розвитку, не наблизившись, а суттєво віддалившись від омріяної економічної свободи [1].

Та чи випадково лібералізація зруйнованих економік пострадянських країн призвела до сумних наслідків? У 1991 році, який для України ознаменувався набуттям незалежності та обранням курсу соціально-економічних реформ, на заході Європи А.Мішель так описував передумови та підсумки лібералізації економічної системи США: “Рейганівське¹ кредо ліберальної економіки поширилося зі швидкістю блискавки. Європейці, старанні учні, починають першими, наступними будуть країни третього світу. Більш ніж коли-небудь Міжнародний банк реконструкції та розвитку та Міжнародний валютний фонд заохочують перехід країн третього світу до ринку, конкуренції, приватного підприємництва” [5].

Але французький дослідник не сприймає таку ситуацію оптимістично і не прагне популяризації ліберальних ідей, адже їх наслідки на той час (принаймні, для західноєвропейської економічної науки) вже були очевидні: “Найбільш важливим результатом рейганівського лібералізму, ймовірно, є збільшення розриву між багатими та бідними. Це претензійно називалося ціною, яку необхідно сплатити за те, щоб укріпити Америку. Занадто висока ціна за мізерний економічний результат. Незважаючи на пошкваллення виробництва, чисельність бідних за останні п’ять років не зменшилася, а навіть дещо зросла, тоді як чисельність мільйонерів стала більшою втричі” [5]. Спочатку очікувалося, що багаті, стаючи ще заможнішими, допоможуть бідним: зростаючий добробут мав по краплі просочуватися до низу. Тоді ця теорія так і називалася “Trickle-down economics” (“економіка просочування”). Але нічого подібного не відбулося і тепер “...”Trickle down“ якщо і згадується, то у суто іронічному контексті” [6, с. 108].

З цього приводу П.Самуельсон писав: “Думка про те, що американський життєвий рівень сімейного доходу найвищий у світі, нині стала банальною. Та мало хто розуміє по-справжньому, наскільки незначним у дійсності є середній дохід американця, наскільки велике провалля між найбільш високими та найбільш низькими доходами, наскільки сильними є коливання доходів у часі» [7, с. 95]. У роздрібненому американському суспільстві журналістами, соціологами та криміналістами все частіше застосовується нове поняття: дуалізм – доповнює американського науковця А.Мішель, – що означає розкол, сегрегацію, “економічний апартеїд”, який жорстко діє у суспільстві “на двох швидкостях”, у суспільстві, де різні категорії населення живуть як на різних планетах, які з кожним роком поволі віддаляються одна від одної: “...дуалізм дедалі більше проявляється у США, призводячи до посилення соціальної напруженості та анархічної класової боротьби, про яку там, у Москві, дипломована радянська молодь, нещодавно навернена у рейганівський лібералізм, не має аніякого уявлення” (курсив – авт.) [5, с. 55]. То чому політика економічного лібералізму так нав’язливо насаджувалася на теренах пострадянського простору? Чи не тому, що її неефективність вже була продемонстрована прикладом Сполучених Штатів Америки?

Теорія модернізації щонайменше двічі піддавалася найжорсткішій критиці. Вперше про її наукову й практичну неспроможність заговорили після того, як вчорашні колоніальні території – переважно нинішні країни “третього світу” – наштотхнулися на надієвість її висновків та рекомендацій. Вдруге – після того, як ліберальні реформи у країнах колишнього СРСР поставили під сумнів їх економічну, а відтак і політичну незалежність. Так, вже по першій “п’ятирічці” ринкових перетворень багатьом стало зрозуміло, що модернізація суспільних взаємовідносин на основі західних рецептів не лише продукує суттєві поточні негаразди, але й ставить під сумнів майбутнє країн пострадянського простору взагалі: “...після проголошення державної незалежності український народ отримав можливість на власний розсуд розпоряджатися своїм національним багатством. Нація виступила самостійним суб’єктом економічних відносин. Здавалося, розбудова національної держави і відродження економіки підуть швидко й без труднощів. Проте економічне диво за зразками Німеччини чи Японії не виходить... Наразі очевидно, що шлях до стабілізації буде набагато складнішим, ніж це передбачалося раніше”, – писав у 1996 р. В.Д.Лагутін [8, с. 23]. При цьому, як зазначають В.В.Онїкієнко та Л.М.Смельяненко, надмірна захопленість псевдолібералізацією мала не лише негативний, але й руйнівний характер: “...з 90-х років для України характерна депопуляція населення. Поряд з кількісними демографічними змінами істотно змінилися в гіршу сторону і якісні параметри: психічне, фізичне та соціальне здоров’я людей (зростання

¹ Р.Рейган – президент США у 1981–1989 рр.

алкоголізму, наркоманії, криміналізації, суїцидів), інтелектуальний потенціал суспільства, моральні критерії та норми поведінки” [9, с. 25].

Варто зауважити, що автор не ставить за мету применшити вагу науково-теоретичних підвалин економічного лібералізму, а лише констатує той факт, що на момент розпаду СРСР передумови, потрібні для ефективного проведення саме такого курсу соціально-економічних перетворень, були відсутні в принципі. Крім того, й самі реформаційні заходи переважно не відповідали істинним постулатам ліберальної економічної політики, в основі якої – *забезпечення* умов, необхідних для ефективного функціонування інституцій вільного ринку. Безсумнівно, за тих часів говорити про вільний ринок та його інституції було занадто рано, та це не завадило багатьом вітчизняним фахівцям та західним експертам відстоювати думку про вчасність та доцільність ліберального курсу соціально-економічних перетворень на теренах слов'янських держав пострадянського простору. Важко не погодитися з висновками В.В. Онікієнка щодо того, що тогочасні реформи мали не стільки ліберальний, скільки псевдоліберальний характер.

Взагалі, економічний лібералізм являє собою сукупність теоретичних шкіл та напрямів, представники яких визнають принципи економічної свободи основою розбудови вільного, демократичного, громадянського суспільства. Економічний лібералізм – опозиція авторитарним та консервативним поглядам. Відповідний тип соціально-економічної політики спрямовується на забезпечення розвитку інституцій приватної власності, вільного ціноутворення та конкуренції, свободи торгівлі, заняття і угод, вільного доступу до ринків, що дозволяє покращувати добробут як окремих громадян, так і суспільства в цілому. У витоків економічного лібералізму стояли такі відомі вчені, як Дж.Локк, Д.Юм, А.Сміт, Д.Рікардо, які розглядали систему вільного підприємництва як природну форму раціональної господарської діяльності, а вільний ринок – як найбільш ефективний регулятор господарських процесів. Класична модель вільної ринкової економіки базується на припущенні, що за досконалої конкуренції регулювання господарських зв'язків за допомогою ринку гарантуватиме підприємствам більш високий економічний ефект, а суспільству – вищий рівень добробуту, ніж за будь-яких спроб державного втручання у ринкові процеси. Та, знову таки, найважливішим є те, що досягнення загального добробуту залежатиме від того, наскільки ринок та його механізми уособлюватимуть ознаки досконалої конкуренції, за якої ціноутворення протікає без будь-якого державного втручання у вільну гру попиту і пропозиції [10, с. 178–181].

Але які обставини передували лібералізації економік країн пострадянського простору? Без перебільшення, вони обумовлювалися специфікою останніх десятиліть господарського життя СРСР – держави, в якій пріоритет надавався витратній системі управління народним господарством, накручуванню “липових” обсягів виробництва у карбованцях, штучному завищенню цін, перевиконанню планів по “вигідним” дорогим виробам та зривам по дешевим. Все це знайшло вираження у таких деструктивних явищах, як:

- надмірна диспропорція між галузями та сферами суспільного виробництва, яка виникала через відсутність стихійних регуляторів попиту та пропозиції;

- суцільний дефіцит та розбалансування споживчого ринку внаслідок щорічного надходження у народне господарство десятків мільярдів карбованців фонду заробітної плати за удавані обсяги виробництва;

- збільшення емісії грошей, яка у 1990 р. зросла до 18 млрд. карб. проти 4 млрд. крб. у 1985 р., тобто у 4,5 раза;

- збільшення дефіциту державного бюджету, який у 1990 р. досяг 10 % валового національного продукту, а також нарощування зовнішньої заборгованості, яка за роки перебудови зросла у декілька разів [11, с. 155].

Хіба це ті умови, за яких виправданим є звернення до ідеалів досконалої конкуренції? Про які закони вільного ринку можна було говорити у той час, коли країна жила за законами бартеру, а вкрай низька купівельна спроможність громадян паралізувала внутрішні ринки та надмірно загострювала взаємовідносини у суспільстві? Не маючи й мінімальних уявлень щодо справжньої суті подій, вируючих у сфері власності, озброєне ваучерами та купонами населення виявилось абсолютно безпорадним перед новими реаліями суспільного та господарського життя. Стагнація ринків, у тому числі й ринку праці, дедалі більше призводила до негативних соціально-економічних наслідків. Сьогодні багатьом зрозуміло: до лібералізації економіки та сфери суспільного життя необхідно було дорости. Натомість, в Україні та Росії подібна практика “випадково” збігалася у часі з періодом первинного накопичення капіталу. Під луну привабливих гасел про соціальну справедливість та вільний ринок, державна власність доволі швидко опинилася у руках обмеженого кола осіб, а переважна більшість населення набула класичних рис того, кого К.Маркс називав носієм робочої сили. Різниця була лише у тому, що, якщо за часів фундатора трудової теорії вартості капіталіст прагнув до “...виробництва заради виробництва”, чим і обумовлювався прогрес у західних суспільствах, то пострадянські капіталісти, як правило, задовольнялися й тим, що вже було набуто за рекордно короткі строки. Капітал країни перетворився на багатство окремих родин, залишаючи свого одвічного “супутника” – робочу силу –

зайвим на цьому “святі життя”. Поширена на теренах пострадянського простору спотворена версія капіталізму не лише породила неефективність національних економік, але й загострила проблеми політичного консенсусу. Для прикладу, дослідження американських вчених засвідчили, що 72 % росіян бажали б повернути приватизовану власність у руки держави. Півтора десятиліття “...корумпованого капіталізму змінили думку громадян про вільні ринки більш вдало, ніж 70 років комуністичної пропаганди!” [12, с. 17].

Пострадянський капіталізм – явище унікальне, яке заслуговує на окремі розділи у навчальних посібниках з економічних дисциплін. Словами другого Президента України Л.Кучми: “Те, що сталося з економікою України, не має історичних аналогів. В СРСР під час Другої світової війни найнижча позначка падіння промислового виробництва склала 30 %. За роки великої депресії спад виробництва у США не перевищував 25 %. У 1991–1993 рр. вироблений національний дохід (України – *авт.*) скоротився на 39 %... Небезпечних масштабів набуває некероване розшарування населення – накопичення багатства на одному полюсі і все більше зубожіння на іншому ...купівельна спроможність населення зменшилася майже у 5 разів. ...Все це створить об’єктивні умови для неоколоніального статусу України” [13, с. 300].

Навіть опоненти такої точки зору визнають: на момент краху СРСР колишні республіки були об’єктивно неготовими до раптового стрибка у безодню ліберальної ринкової економіки. Та ці вчені наполегливо не рекомендують вдаватися до зайвих звинувачень у бік перших урядів молодих країн пострадянського простору, члени яких на той час не мали необхідного досвіду та можливостей для проведення раціональної, ринково орієнтованої, дирижистської соціально-економічної політики: “Вони робили, що могли, тими засобами, які були у їх розпорядженні” [14]. З цим можна частково погодитися, адже тоді була відсутня без перебільшення найважливіша передумова успішної модернізації суспільства, яку найскладніше забезпечити на практиці, – розвинені державні та суспільні інститути. Як влучно зазначає російський професор Я.Паппе: “...якість державних та суспільних інститутів відіграє ключову роль. При проведенні економічних реформ у будь-якій країні якість інститутів виступає для уряду як даність, обмеження або, висловлюючись математичною мовою, екзогенна змінна. Навряд у перехідний період влада здатна реалізовувати спеціальну політику, спрямовану на підвищення якості суспільних та державних інститутів, чи досягти у цій справі успіху за той проміжок часу, який відведено для неї” [14].

Отже, необхідно розуміти, що обраний у першу добу незалежності курс соціально-економічних перетворень був ліберальним не стільки за задумом, скільки за своїми проявами; він був безальтернативним результатом нерозвиненості інститутів влади та громадянського суспільства. Та наскільки глибоко мали прогресувати відповідні тенденції? Наскільки така спонтанна соціально-економічна трансформація за мінімального втручання держави мала поглибити деіндустріалізаційні та демілітаризаційні процеси на теренах зруйнованого СРСР? От тут-то переоцінити роль західних радників та експертів, мабуть, таки важко: ідеї м’якого входження у ринок із збереженням значної частки державної власності, виваженого протекціонізму, активної та доцільної виробничої політики, соціального захисту населення були відкинута на задній план хвилею “шокової терапії”. При цьому, недосконалість пострадянської доктрини “шокової терапії” виявила усі “...пороки дикого капіталізму – хаос, анархію, безробіття, зубожіння населення”. Вона, фактично, заклала фундамент остаточної ліквідації “...єдиного народногосподарського комплексу СРСР за принципом: “Зруйнуймо все ми до основи...”. Бліцкриг розвалу планової системи управління, який набагато випередив формування ринкових структур, є одним з вирішальних факторів довготривалої кризи економіки у Росії та інших країнах Співдружності Незалежних Держав, що утворилися після руйнації СРСР” [11, с. 160, 165].

Вкрай жорсткими та однозначними з цього приводу є висновки С.Дорогунцова та О.Гоша, які у 2004 р. констатували, що уже на той час доволі поширеною була думка про безумовну близькість постіндустріальної економіки, яку демонструють країни Заходу та яка є безальтернативним наслідком “загальноцивілізаційного процесу”. “Тому і нам (нібито – *авт.*) нічого знову “відкривати Америку”. Треба побудувати суспільство на зразок Заходу, що і відбувається. Але на цьому шляху економіку зруйновано і виразної перспективи її відродження, а тим більше піднесення до рівня країн Заходу, не видно і ніхто її не знає. Зі стану деформації суспільство не почало виходити, оскільки розвивається воно чужим шляхом... Ідея “загальноцивілізаційного процесу” і “загальнолюдського суспільства” переслідує очевидну мету – вона приховує експлуататорський характер західних суспільств і в післясоціалістичні суспільства волонтаристськи насаджується потрібний Заходу соціально-економічний лад” [13, с. 276]. “Мовляв, на “постіндустріальній основі,” – продовжують вчені – тепер формується нове посткапіталістичне суспільство. ...Яке відношення має все це до України, економіка якої являє “зруйнований індустріалізм”? До “постіндустріальної основи” нам ще далеко. ...Насправді, все навпаки. Йдеться не про прогресивний, а про регресивний історичний процес – назадняй рух суспільства. Йдеться про руйнівний процес, який не наблизив, а відкинув нас на багато років назад, віддалив від країн постіндустріального рівня розвитку. Ці реформи завели економіку і суспільство у безвихідь” [13, с. 289, 300].

Що ж стосується проблематики людського капіталу, то саме застосування неефективних управлінських механізмів унеможливило свого часу входження СРСР в еру інформаційних технологій та непереборно ускладнило перехід радянських республік на рівень постіндустріального розвитку. Держава не лише винищила капіталістів як клас, але й, внаслідок управлінських прорахунків, не дозволила сформуватися страті власників розвиненого людського капіталу. Зрозуміло, наміри та спроби реформування системи управління “народним” господарством, хоча і не у такому контексті, але були: це і “період розгорнутого будівництва комуністичного суспільства” часів М.Хрущова, і “прискорення” Л.Брежнєва та О.Косигіна, і, нарешті, “перебудова” М.Горбачова. “Як Хрущов, так і Брежнєв з Косигіним у перші роки їх правління, змогли дещо підвищити темпи росту економіки, домогтися певного покращення матеріального та культурного рівня життя населення, – пише Д.Валовий, – але, як би там не було, рано чи пізно усе поверталось “на круги своя”, і життєвий рівень виявлявся нижчим за той, що був раніше” [11, с. 147–148]. Натомість, М.Горбачову не вдалося навіть призупинити неухильне погіршення соціально-економічної ситуації, а економічна криза у Країні Рад, внаслідок його реформ, лише загострилася. За висновками переважної більшості вчених, причиною тому було превалювання витратних методів господарювання, до чого призводило застосування необґрунтованих показників економічного зростання. У підсумку все це не лише обумовило колосальний матеріальний збиток та дискредитувало ідею планової системи управління, але й відсторонило незалежні у недалекому майбутньому пострадянські держави від вчасного входження у світ економіки знань.

Досягнення науково-технічної революції, властиві другій половині ХХ ст., забезпечили сприятливі умови для переходу зарубіжних країн з ринковою економікою на інтенсивний шлях розвитку, “...в основі якого – збільшення виробництва товарів і послуг за тих самих, а іноді й за менших витрат” [11, с. 149]. Тепер ці країни – упевнені лідери геополітичної конкуренції. Вони диктують “правила гри” іншим, у тому числі й тим державам, де інтенсифікація виробництва виявилася заручницею неефективних методів управління. Так, відсутність дієвої програми інтенсифікації, спрямованої на широке впровадження у виробничу практику прогресивних науково-технологічних розробок, – одна з основних причин краху господарської системи СРСР. У тому числі, це зумовило й ту техніко-технологічну відсталість, яку ми маємо нагоду спостерігати сьогодні за багатьма видами економічної діяльності.

Наприкінці минулого століття академік В.Афанасьєв у статті “Правда проти валу” доводив, що недовіра радянських методів управління, обумовлюється ігноруванням передового досвіду у сфері менеджменту, який без вагань та зайвої аргументації називали “буржуазними, тейлорівськими методами вижимання поту”: “...яке там управління! Є у нас політика партії, наукове політичне керівництво, а економічне управління – західний “буржуазний” винахід” [11, с. 149–150]. Відмова від інтенсифікації, як від “буржуазного методу”, мала вагоме ідеологічне підґрунтя. Але були й суто практичні причини сповільнення прогресивних техніко-технологічних змін – йдеться про широко розповсюджений підхід до розрахунку темпів економічного росту за обсягами виробництва у карбованцях, а також про витратні методи оцінювання результативності і стимулювання господарської діяльності.

Керівництво підприємств розуміло, що, оскільки інтенсифікація призводить до зниження витрат, то й темпи економічного зростання, обчислені за “загальними обсягами від попередньо досягнутого рівня у карбованцях”, сповільнюватимуться, внаслідок чого “...відбудеться зменшення фонду заробітної плати, зникнуть інші види матеріального і морального стимулювання” [11, с. 150]. Виникла прикра й парадоксальна ситуація, коли директори фабрик та заводів, політична верхівка та партійні ідеологи, виявлялися абсолютно незацікавленими у технологічних нововведеннях, які негативно впливали на динаміку важливих економічних показників. Натомість, серед найбільш популярних методів забезпечення удаваного економічного зростання були такі, як розширення повторного підрахунку вартості сировини, напівфабрикатів, а інколи й готової продукції; збільшення матеріаломісткості та собівартості виробів; “вимивання” дешевого асортименту за рахунок розширення дорогого та підвищення цін за рахунок косметичних змін у конструкції або зовнішньому вигляді продукції, присвоєння їй нового артикулу, назви тощо. Зрозуміло, все це спричиняло деградацію господарської системи СРСР, зменшувало реальні темпи росту виробництва та продуктивності праці, а в підсумку – й доходів населення.

У той же час на Заході наслідували інші пріоритети. Так, нобелівський лауреат П.Самуельсон у своїй найвідомішій праці “Економіка: початковий аналіз”, яка починаючи з 1948 р. була перевидана 19 разів та перекладена на 40 мов світу, задавався питанням: “...як запобігти подвійному, потрійному і т. п. підрахунку за одним і тим самим предметом?”. “...Ми ж не хочемо враховувати проміжні продукти поряд з готовими товарами і тим самим допускати подвійний підрахунок?”, – іронічно запитував він [7, с. 182–183]. Але, протилежні прагнення перебували в основі господарської системи Країни Рад! Про який людський капітал взагалі можна було говорити тоді, коли застосування нових, прогресивних знань апріорі призводило не до збільшення, а до зменшення заробітків, вихолощуючи тим самим й мотиваційний потенціал працюючих? З цього приводу Д.Валовий наводить наступний приклад:

“Компресорний завод замість чавунних поршневих кілець почав виробляти пластмасові, які у 8 разів міцніше та довговічніше. Вартість чавунного кільця 2 карб. 40 коп., а пластмасового – лише 20 коп. Завод випускав 30 млн. кілець – він втратив для плану 66 млн. карб. Це зменшило фонд заробітної плати майже на 12 млн. карб., що дорівнювало чотиримісячній зарплаті всього колективу. Про премії за подібних випадків не могло бути й мови. ...Досвідчені керівники не були зацікавлені в освоєнні дешевих виробів” [11, с. 150].

Такий підхід до організації виробництва катастрофічно сповільнював темпи впровадження досягнень науково-технічного прогресу у господарську практику, позбавляв працівників стимулів опанувати нові професійні навички, отримувати новий виробничий досвід, що значно ускладнювало застосування знань та інших продуктивних спроможностей людини в якості капіталу. Чим ефективніше, у нормальному розумінні, працювало підприємство, тим більше негараздів могло очікувати на нього. Необхідно було змінити систему управління, переглянути критерії оцінювання досягнутого економічного розвитку, ліквідувати залежність заробітної плати від валових показників виробництва. Проте за часів СРСР подібні думки та наміри визнавалися “...недопустимими у політичному плані та помилковими по суті” [11, с. 153].

Не менш важливою обставиною, яка свого часу унеможливила стрімкий розвиток сфери людського капіталу, було й те, що у той час як на Заході відбувалися прогресивні техніко-технологічні та соціально-економічні перетворення, які в підсумку й піднесли провідні капіталістичні країни до висот постіндустріальної економіки, у СРСР розвиток інформаційного середовища значно сповільнився багатьма об’єктивними та суб’єктивними чинниками, серед яких – вкрай вороже ставлення до нового на той час напряму наукових досліджень – кібернетики. Це може дивувати, але ще на початку ХХ ст. український вчений Я.Гринда мав наукові роботи, аналогічні значно пізнішим працям Н.Вінера – визнаного фундатора кібернетичної науки. Та, як не прикро, саме розробки останнього врешті-решт і розкрили двері у світ закономірностей інформаційних процесів. Сьогодні кібернетика спирається на математичну логіку, теорію ймовірностей, обчислювальну математику, теорію інформації, теорію кодування, теорію алгоритмів, теорію автоматів, теорію випадкових процесів, теорію ігор, теорію розпізнавання образів, теорію управління складними системами тощо [15, с. 756].

Чому ж розвиток кібернетики у Країні Рад не був настільки ж швидким, як на Заході? Відповідь щодо причин подібного перебігу подій знаходимо у словах академіка А.Берга, який у вступному слові на ювілейній сесії Наукової ради АН СРСР, присвяченій питанням комплексної проблеми “Кібернетика”, зазначав: “У 40 та 50 роки група діячів науки побачила у кібернетиці загрозу своєму благополуччю та прийняла позу “правовірних” поборників матеріалістичної філософії. Це затримало переклад книжки Н.Вінера, а після її видання породило хвилю літератури антикібернетичного характеру. Кібернетику називали “пустоцвітом”, “псевдонаукою”, “прислугою імперіалістичної реакції, спрямованої проти марксистського вчення”. І лише після ХХ з’їзду партії, внаслідок хрущовської відлиги, кібернетика була прийнята науковими колами СРСР” [15, с. 126]. Проте втрата часу вкрай негативно позначилася на “постіндустріальних” перспективах Радянської держави, загальмувавши її розвиток, а згодом надовго відсторонивши незалежну Україну та інші країни пострадянського простору від участі у конкурентній боротьбі на ринках високотехнологічного обладнання та розробок.

Висновки. Накопичення людського капіталу – найважливіший елемент економічного зростання, – зазначає у [16] українська вчена А.Щедрина. На її думку, низький техніко-технологічний рівень, зношеність матеріальних активів та дефіцит фінансових ресурсів для їх модернізації обумовлюють необхідність інтенсивного відтворення та підвищення ефективності використання людського капіталу [16, с. 89]. Натомість, відштовхуючись від викладених вище міркувань, автор вважає, що подібна позиція, на перший погляд, зважена та беззаперечна, – є таки помилковою, адже в умовах превалювання низької технологічної укладності, застосування зношеного, а відтак і застарілого, обладнання, принагідного лише для виготовлення неконкурентоспроможної продукції, – говорити про знання як капітал, зазвичай, не доводиться. Навпаки, саме ефективна модернізація усіх сфер суспільної взаємодії має стати фундаментом та відправною точкою економічного, а згодом і соціально-економічного розвитку.

Список використаної літератури:

1. Мельничук Д.П. Модернізація суспільства: теоретичні аспекти та практичні суперечності / Д.П. Мельничук // Демографія та соціальна економіка. – К. : Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. – 2012. – № 1(17). – С. 23–31.
2. Мельничук Д.П. Теорія людського капіталу: зародження, еволюція ідей та дискусія про призначення / Д.П. Мельничук // Формування ринкової економіки : спец. вип. праця в ХХІ столітті : новітні тенденції, соціальний вимір, інноваційний розвиток : зб. наук. праць : у 2 т. – Т. 2. – К. : КНЕУ, 2012. – С. 154–162.

3. Мельничук Д.П. Феномен людського капіталу: погляд крізь призму трудової теорії вартості / Д.П. Мельничук // Вісник Хмельницького національного університету / Економічні науки. – Хмельницький, 2011. – № 6. – Т. 4 (181). – С. 321–328.
4. Мельничук Д.П. Людський капітал та його місце в економічних системах постіндустріального типу / Д.П. Мельничук // Вісник Житомирського державного технологічного університету / Економічні науки. – Житомир : ЖДТУ, 2012. – № 2 (60). – С. 232–236.
5. Альбер М. Капіталізм против капіталізма / М.Альбер ; пер. с франц. – СПб. : Экономическая школа, 1998. – 296 с. – (Этическая экономия: Исследования по этике, культуре и философии хозяйства; вып. 4).
6. Байер А. Демонстрация зависти / А.Байер // Вокруг света (украинское издание). – 2012. – № 5 (2860). – С. 100–113.
7. Самуэльсон П. Экономика : в 2 т. / П.Самуэльсон. – М. : НПО “АЛГОН”, ВНИИСИ, 1992. – Т. 1. – 333 с.
8. Лагутін В.Д. Людина і економіка : Соціоекономіка : навч. посібник / В.Д. Лагутін. – К. : Просвіта, 1996. – 336 с.
9. Онікієнко В.В. Методологія дослідження проблем якості життя населення в контексті взаємодії соціального капіталу та інноваційної економіки / В.В. Онікієнко, Л.М. Ємельяненко // Зайнятість та ринок праці. – 2010. – Вип. 23. – С. 19–49.
10. Економічна енциклопедія : у 3 т. / відп. ред. С.В. Мочерний. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2001. – Т. 2. – 848 с.
11. История менеджмента : учеб. пособие / под. ред. Д.В. Валового. – М. : ИНФРА-М, 1997. – 256 с.
12. Зингалес Л. Спасение капитализма от капиталистов. Скрытые силы финансовых рынков – создание богатства и расширение возможностей / Л.Зингалес, Р.Раджан. – М. : Институт комплексных стратегических исследований ТЕИС, 2004. – 492 с.
13. Дорогунцов С.І. Політична економія : науковий курс / С.І. Дорогунцов, О.П. Гош. – К. : Оріони, 2004. – 560 с.
14. Паттэ Я. Левый марш на африканских барабанах или книга по экономической теории, написанная сердцем / Я.Паттэ [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://institutions.com/personalities/2045-kniga-po-ekonomicheskoy-teorii-napisanaya-serdsem.html>.
15. Економічна енциклопедія : у 3 т. / відп. ред. С.В. Мочерний. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2000. – Т. 1. – 864 с.
16. Щедрина А.А. Человеческий капитал в условиях формирования общества, построенного на знаниях / А.А. Щедрина // Социально-экономические аспекты промышленной политики. Управление человеческими ресурсами: государство, регион, предприятие : сб. науч. трудов : в 3 т. – Донецк : Ин-т экономики промышленности. – 2006. – Т. 2. – С. 182–190.

МЕЛЬНИЧУК Дмитро Петрович – кандидат економічних наук, доцент, докторант Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України.

Наукові інтереси:

- мотивація персоналу;
- управління персоналом.

Стаття надійшла до редакції 06.05.2013